

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

О. М. БАЛАКІРЕВА,
КАНД. СОЦІОЛ. НАУК

OLGA M. BALAKIREVA,
Ph.D. in Sociology

Abstract. Transformation of values in Ukrainian society.

Studying the values of Ukrainian society in the end of the first decade of the Ukraine independence clearly demonstrates that such "eternal" values as family, job, friends are still in existence and even have a new content. In the context of rapid transition family serves as a "supporting" environment and safe shelter. The value of job also changes. On the one hand the value of employment status grows. On the other people demonstrate higher demands to wages, career opportunities, and professional growth. Religion has become a new value for a part of the population. The interest to political life grows, despite the level of political activity remains low. The level of people's "social optimism", especially among young people, as well as public tolerance are unexpectedly high. In general the study of public priorities and expectations demonstrates that "the values of survival" still dominate in Ukrainian society.

Для статті використані результати двох національних репрезентативних опитувань населення України, проведених Центром "Соціальний моніторинг" та Українським інститутом соціальних досліджень: "Ціннісні орієнтації населення - 1996", проведеного у вересні-жовтні 1996 року, вибірковою сукупністю 2811 респондентів від 18 років та старші, яке було складовою проекту "Світове дослідження цінностей" ("World Values survey", керівник - Р.Інглхарт), та "Ціннісні орієнтації населення - 1999", проведеного у грудні 1999 року, вибірковою сукупністю 1200 респондентів, яке було складовою європейського дослідження цінностей ("The European Values Survey", керівник - Л.Халман)¹. Крім того, до аналізу включені окремі індикатори моніторингового опитування громадської думки населення України у 2002 році, яке щомісяця проводиться Українським інститутом соціальних досліджень та Центром "Соціальний моніторинг" за національною репрезентативною вибіркою.

Ціннісні орієнтації характеризують ставлення особистості до найбільш важливих цілей життєдіяльності та до способів досягнення цих

цілей. Навіть у стабільних суспільствах процеси розвитку та зміни поколінь зумовлюють протидію конкуруючих нормативно-ціннісних систем.

¹ Вибіркова сукупність в обох опитуваннях територіально-поселенська, репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартні відхилення не перевищують 3%. Більш детальну інформацію стосовно досліджень можна отримати в автора статті.

Коли ж відбуваються стрімкі, революційні перетворення, вони, як правило, супроводжуються суттєвими зрушеннями у масовій свідомості, зміною ціннісних пріоритетів, конфліктом між декларованими цінностями та реальною поведінкою. З точки зору суспільного розвитку, система цінностей, що визначає світосприйняття більшості людей певного суспільства, може виступати як фактор, який сприятиме процесу розвитку суспільства, так і деструктивним чинником, який виступає як сила протидії тим змінам, що відбуваються.

Сучасний період розвитку української держави, соціальних інститутів та суспільних відносин визначається як період трансформаційних процесів, пошуку власного шляху розвитку та зміни цінностей. Основна мета статті – проаналізувати динаміку основних ціннісних установок громадян України, виявити ієрархію пріоритетів, з'ясувати, як сьогодні відбувається формування системи цінностей нового покоління.

Аналіз результатів соціологічних досліджень дозволяє виявити таку ієрархію пріоритетів в українському суспільстві (у порядку зниження

їхньої значущості): сім'я, друзі, робота, вільний час, хобі, релігія, власний бізнес, політика і на останньому місці розважальні форми проведення вільного часу (табл.1). Розглянемо рейтинг основних цінностей життя молоді у порівнянні з усім населенням та з попередніми результатами. Сім'я, коло друзів та робота були й залишаються найважливішими складовими життя. Цілком природно, що для молоді більшого значення набувають вільний час, хобі, вечірки та відвідування кафе, що відбиває вікові особливості. Більш високий рівень зацікавленості представників молодого покоління політикою та власним бізнесом уже означає міжпоколінні зрушення та зміну системи життєвих орієнтирів.

Сімейні цінності

Важливість сім'ї як традиційної цінності визнають 94-97% дорослого населення, причому 82% відзначають її "дуже важливу" роль. З одного боку, більшість сімей за сучасних умов опинилась у скрутному становищі "стратегії виживання". З іншого боку, роль сім'ї як підтримуючого середовища для кожної осо-

Таблиця 1

Рівень важливості складових життя для дорослого населення (віком 18 років і старші) та молоді 18-28 років

(питома вага тих, хто дав відповіді "дуже важливо" та "скоріше, важливо"), %

	1996 рік		1999 рік		2002 рік	
	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь
Сім'я	97	97	97	95	94	93
Друзі, знайомі	87	93	86	91	87	95
Робота	83	84	84	86	80	90
Вільний час	69	81	64	76	76	90
Хобі	51	72	59	68	59	75
Релігія	49	49	51	40	54	48
Власний бізнес	33	65	38	59	- *	-
Політика	28	23	36	64	32	31
Відвідування вечірок, танців, дискотек, кафе	17	49	20	47	-	-

* Запитання не ставилося.

бистості значною мірою зростає. Дослідження життєвих орієнтацій населення України за останні п'ять років засвідчують досить сталу тенденцію до пріоритету цінності сім'ї серед основних сфер життя. Це цілком природно, оскільки саме сім'я забезпечує базисні потреби людини і суспільства. Сім'я регулює важливі міжособистісні, сексуальні стосунки, створює умови для повноцінного відтворення населення і соціалізації нового покоління, гарантує турботу та захист, соціальну підтримку та безпеку, визначає соціальний статус. Тому для більшості людей на перше місце виступає турбота про забезпечення "нормального" рівня життя для себе та своєї сім'ї. Ступінь стурбованості умовами життя своєї сім'ї практично не залежить від статі, віку, сімейного стану, рівня освіти, рівня матеріального становища, типу поселення та регіону. Тобто для будь-якої людини ця проблема є вельми актуальною. І це не лише декларована цінність. Серед економічно активного населення 90-95% опитаних відповіли, що вони готові до реальних кроків задля покращення умов життя своєї сім'ї. Чоловіки більшою мірою, аніж жінки, висловлюють готовність щось зробити, аби сім'ї жилося краще.

Добре відомо, що шлюбні стосунки регулюються двома типами норм – юридичними та культурними. На відміну від юридичних, культурні норми є "неписаними". Вони регулюють шлюб на основі моралі, традицій, звичаїв. Сучасні погляди на умови щасливого шлюбу певною мірою відбивають культурні норми шлюбу та цінності подружнього життя. Результати досліджень дозволили визначити ієрархію умов щасливого шлюбу за рівнем їх значущості. До найважливіших умов щасливого шлюбу віднесено повагу та підтримку у стосунках між подружжям (84% вказали, що це "дуже важливо"), наявність дітей (83%), порозуміння та

терпимість (80%), а також подружню вірність (79%). Далі за рейтингом ідуть гарні доходи (65%), готовність обговорювати проблеми, які виникають між подружжям (63%), задоволеність сексуальними стосунками (63%), гарні житлові умови (62%). Для кожного другого важливими є такі умови, як проживання окремо від батьків (51%), обговорення цікавих для обох питань (49%), спільне дозвілля або проведення часу разом (46%) та спільне виконання домашньої роботи (44%). Для певних груп дорослого населення важливими є ознаки належності до однієї спільноти, які, проте, за важливістю поступаються іншим, – однакові релігійні переконання (23%), однакове соціальне походження (15%), однакова національність (9%) та близькість поглядів з питань політики (9%).

Умови щасливого шлюбу не однаково оцінюються представниками різних вікових груп. З віком зростає цінність наявності дітей, подружньої вірності, спільної діяльності. Для молоді більш важливим, аніж для старших вікових груп, є задоволеність сексуальними стосунками, проживання окремо від батьків. Гарні житлові умови та гарні доходи відіграють майже однакову роль для всіх вікових груп. Для молоді менш важливими є належність до однієї соціальної групи, однакова національність, єдині або близькі релігійні та політичні погляди. Існують певні відмінності у поглядах чоловіків та жінок. Чоловіки більш вимогливі щодо гармонійних сексуальних стосунків та гарного доходу. Жінки більшою мірою цінують подружню вірність, наявність дітей, спільне виконання домашньої роботи. Слід підкреслити, що для сільської місцевості у порівнянні з мешканцями інших типів поселення більш значущими для щасливого шлюбу є однакові релігійні переконання та однакова національність. Для великих міст – гарні житлові умови та проживання окремо від батьків. Значення май-

же всіх умов щасливого шлюбу є вищим для верств населення з низьким матеріальним становищем, за винятком такої умови, як проживання окремо від батьків.

Умови щасливого шлюбу дещо по-різному визначаються тими, хто одружений, та неодруженими. Для одружених майже всі цінності набувають більшої важливості. Шлюбні стосунки передбачають певні правила поведінки та регулюються законами. Але реальна поведінка залежить також й від особистої культури та виховання. Зазначені умови щасливого шлюбу і культурні традиції зумовлюють характер ставлення до зради у шлюбі та до випадкових сексуальних стосунків. Результати соціологічних досліджень свідчать про досить високі моральні норми в українському суспільстві: 71% вважають, що зрада у шлюбі "ніколи не виправдана", 65% не припускають виправдання випадкових сексуальних стосунків. Ці погляди значно залежать від віку, статі, рівня освіти та сімейного статусу. Із збільшенням віку у два рази зростає категоричне неприйняття зради у шлюбі та утричі – випадкових сексуальних стосунків. Жінки більш категоричні, ніж чоловіки. Одружені також більшою мірою не погоджуються із зазначеними явищами. Інша тенденція спостерігається із підвищенням рівня освіти. Ті, хто має неповну вищу або вищу освіту, більш терпимі до випадків зради та випадкових сексуальних стосунків.

Певним індикатором життєвих орієнтацій у сфері сімейно-шлюбних відносин є погляди на розлучення. І тут результати більш неоднозначні. Близько третини представників дорослого населення вважають, що розлучення ніколи не виправдано, кожний шостий – навпаки, завжди виправдовує такий крок. Майже половина опитаних не схильні ані підтримати, ані засудити факт розлучення, вважаючи, вочевидь, що це складне питання вирішується по-

різному у кожному окремому випадку. Погляди на розлучення значною мірою залежать від віку та рівня освіти – із збільшенням віку значно зростає неприйняття розлучення, а із зростанням рівня освіти – навпаки. Статева належність і сімейний статус несуттєво впливають на толерантність щодо розлучення.

Упродовж останніх десятиліть сім'я як суспільний інститут переживає динамічні зміни. Ці зміни зумовлені високою загальною динамікою соціальних процесів, ціннісних орієнтацій, зміною уявлень щодо взаємин між чоловіками та жінками, між поколіннями, ролі жінки в сучасному суспільстві.

Здавна сім'я вважається інститутом, який служить збереженню традиційних цінностей, суспільної моралі, захистом у випадку виникнення життєвих негараздів. І актуальність цієї функції сім'ї залишається. Більшість українців не сприймає сімейні турботи як істотну проблему, що заважає досягти їм життєвого успіху. Хоча жінки помітно частіше, порівняно з чоловіками, зазначали все ж таки, що сімейні турботи заважають їм у реалізації своєї особистості (значною мірою та дякою мірою) – відповідно 38% і 23%. При цьому серед тих жінок, які вважають, що в Україні набула значного поширення дискримінація жінок при створенні умов для народження та виховання дитини, 47% зазначають, що їм заважають сімейні турботи, тоді як серед тих, хто вважає, що подібна дискримінація трапляється рідко або її нема взагалі, – 37%. Усього ж серед опитаних жінок на поширеність дискримінації у цій сфері вказують 15%, на те, що вона часто трапляється, – 12%, інколи трапляється, – 15%, практично відсутня, – 30%.

Загалом аналіз результатів соціологічних досліджень дозволяє зробити висновок стосовно продовження скасування у молоді давніх гендерних стереотипів та формування у

свідомості уявлень щодо рівності прав чоловіків та жінок. Змінюється також погляд молодого покоління на обов'язки батьків стосовно дітей, формується усвідомлення того, що батьки можуть мати своє особисте життя, а не повинні повністю віддаватися своїм дітям, навіть за рахунок особистого благополуччя.

Спектр ціннісних орієнтацій відбивається і на тому, які саме якості необхідно виховувати у власних дітей (табл. 2). Спостерігається збільшення важливості таких якостей, як почуття відповідальності, працездатність, гарні манери, терпимість та повага до інших, рішучість, наполегливість. Ця тенденція особливо яскраво відбивається у поглядах молодих людей, які більшою мірою приділяють увагу саме цим якостям. Меншою мірою виказана орієнтація на слухняність, релігійність, безкорисливість.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання **"Перед Вами список якостей, які можна виховати в сім'ї у дітей. Які з них, якщо такі є, на Вашу думку найбільш важливі?"**, %

(Респонденти могли обрати до 5 якостей, тому сума відповідей перевищує 100%)

	1996 рік	1999 рік
Працездатність	83	88
Почуття відповідальності	66	75
Терпимість та повага до інших людей	61	65
Гарні манери	49	55
Бережливість (обачне ставлення до грошей і речей)	49	50
Рішучість, наполегливість	42	46
Слухняність	38	35
Незалежність	34	32
Релігійність	20	18
Безкорисливість	19	15
Уява	11	11
Важко відповісти	3	1

Громадська думка є суперечливою, в тому числі й щодо інституту сім'ї та шлюбу. Незважаючи на пев-

не невдоволення сімейними турботами, лише 17% дорослого населення погодилися з тим, що "шлюб - це застарілий спосіб організації сім'ї" (77% категорично не підтримують таку думку, ще 6% вагалися). При доволі високій стабільності цінностей благополучного шлюбу, відбувається певна зміна шлюбних орієнтацій у нових поколінь - 23% молоді (15% - серед старших вікових груп) вважають, що шлюб - це застарілий спосіб організації сім'ї. Погляд на шлюб як на невід'ємну складову щасливого життя підтримують лише 60% молоді (75% - серед старших вікових груп). Те, що жінка хоче мати дитину без міцних стосунків з чоловіком, схвалюють 47% молодих людей, не схвалюють 30% (серед старших вікових груп - 34% та 38%).

Окремо слід зупинитися на важливості сімейної компоненти у вихованні молоді, її впливу на подальше життя. 76% молодих людей дотримуються думки, що батьківська сім'я вирішальним чином або значною мірою впливають на формування способу життя молоді. Проблеми стосунків у сім'ї дуже часто або часто обговорюють із своїми друзями 44% з-поміж опитаних, лише 15% ніколи їх не обговорюють. Таким чином, родина залишається головним соціальним інститутом у формуванні і розвитку соціально значущих цінностей і установок особистості, соціалізації молодого покоління. Незважаючи на докорінні зміни практично у всіх сферах суспільного життя нашої країни, напружені соціально-економічні умови існування у більшості українських сімей, родина і родині стосунки залишаються на першому місці в ієрархії життєвих сфер діяльності людини, є незамінним джерелом ціннісних орієнтацій особистості.

Робота в структурі цінностей

Трансформація економічної сфери, формування ринку праці, розви-

ток приватної власності, підприємництва – все це створює нові мотиваційні чинники поведінки. В ієрархії цінностей громадян України робота займає друге місце після сім'ї: 84% опитаних зазначили її важливість, а серед молодих людей – 86% у 1999 році та 90% у 2002 році. Серед 32 країн Західної, Центральної та Східної Європи² середній показник цінності роботи дорівнює 90%. Лідерами стосовно ціннісної важливості роботи виявилися Польща та Мальта, де на важливість роботи вказали 96%, причому 78 та 76%, відповідно, дали відповідь – “дуже важливо” (в Україні відповідь “дуже важливо” дали 62%, у Росії – 59%, Угорщині – 57%, Естонії – 51%, Данії – 40%). Вище за середній ступінь важливості роботи визначили громадяни Словенії, Хорватії, Ісландії, Франції, Італії, Іспанії та Португалії (95–96% зазначили її важливість). Разом з тим, Україна випереджає такі країни, як Великобританія (79%), Німеччина (82%).

Варто підкреслити, що 45% респондентів погодилися з твердженням, що “робота завжди повинна бути на першому місці, навіть якщо

залишається менше вільного часу” (свою незгоду з цим зазначили 29%). 60% вважають, що “принизливо отримувати гроші, якщо ти їх не заробляєш”, 77% погодилися, що необхідно працювати, щоб повністю розвинути свої таланти, 65% впевнені, що “хто не працює, стає лідарем”, 50% бачать у роботі “обов'язок перед суспільством”.

Відбуваються певні зміни в системі цінностей щодо роботи (див. табл. 3). Для 89% населення важлива “хороша оплата праці”, для 72% – щоб вона була “гарантована”, 70% зазначили важливість того, щоб робота була “цікава”. Разом з тим, для 29% важливим є “не дуже напружена робота”. Кожний третій зазначив таку ознаку, як “суспільна корисність роботи” (31%).

Для молоді більш важливими стають такі ознаки, як хороша оплата праці, цікава робота, можливість чогось досягти та гарні можливості для підвищення кваліфікації, кар'єрного зростання, а також можливість проявляти ініціативу (табл. 3 та табл. 4). У поглядах на важливі аспекти роботи виявляється й більш прагма-

Таблиця 3

Важливість окремих характеристик роботи для дорослого населення та для молоді 18–29 років, %

	1996 рік	Молодь, 1996 р.	1999 рік	Молодь, 1999 р.
Хороша оплата праці	91	95	89	92
Гарантована робота	72	70	72	69
Цікава робота	66	75	70	79
Приємні люди	- *	-	66	70
Робота, що відповідає здібностям	50	53	61	67
Робота, яка викликає повагу	51	50	53	50
Робота, де Ви відчуваєте, що можете чогось досягнути	41	51	51	67
Зручні години роботи	44	46	50	54
Тривала відпустка, достатня кількість неробочих днів	35	39	43	45
Можливість проявити ініціативу	28	34	42	52
Робота з людьми	-	-	42	44
Гарні можливості для просування	-	-	39	46
Відповідальна робота	27	26	35	31
Суспільна корисність роботи	-	-	31	28
Не дуже напружена робота	24	28	29	34

* “-” – означає, що запитання не ставилося.

² Тут та далі у статті використані дані з “The European Values Study: A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys”, 2001, EVS, WORC, Tilburg University.

Таблиця 4

**Ступінь важливості* окремих характеристик роботи у випадку
працевлаштування чи пошуку нового місця роботи, червень 2001 р., %**

	Молодь 14–28 років	Населення віком від 14 років та старші
Висока оплата праці	97	93
Нешкідливі умови праці, відсутність суттєвого ризику для здоров'я	92	87
Гарний колектив (примітні стосунки з колегами)	89	88
Цікава робота	87	80
Зручні часи (режим) роботи	80	78
Гарні можливості для підвищення свого кваліфікаційного, інтелектуального рівня	82	68
Гарні умови для "кар'єри", просування службовими сходами	75	58
Добрі умови для реалізації власної ініціативи	76	66
Зручне місце розташування, невелика відстань від дому	72	75
Тривала відпустка, значна кількість вихідних	64	61
Невелика, проте гарантована оплата праці	59	62
Не дуже напружена робота	57	56
Суспільно значима (корисна для багатьох людей) робота	56	55
Відповідальна робота	52	48

* Сума відповідей "дуже важливо" та "скоріше, важливо".

тичний підхід молодих людей – більш важливими стають зручні години роботи, тривала відпустка, відповідність здібностям. Молодь більш толерантно у порівнянні із старшими віковими когортами ставиться до того, що працювати необхідно, якщо людина не хоче. Разом з тим молодь вважає за справедливе диференційований підхід до оплати праці, коли одна й та ж робота, але виконана скоріше, ефективніше та надійніше, має оплачуватись у більшому розмірі.

Тим респондентам, які працювали на момент опитування, було поставлене запитання про ступінь задоволеності своєю роботою. Незважаючи на досить високі вимоги до роботи, розглянуті вище, 50% оцінили позитивно свою роботу (за 10-бальною шкалою, де "1" означає повне незадоволення, а "10" – повне задоволення, дали відповіді від "6" до "10" балів). Слід наголосити, що 10% виказали повне задоволення (обрали "10" балів). Ще 29% зазначили "4"

та "5" балів, що наближено до середньої оцінки. І лише 19% дали негативну оцінку (від "1" до "3" балів). Отримані результати свідчать, скоріше, не про високий рівень задоволення своєю роботою, а означають позитивну оцінку наявності цієї роботи взагалі. Гарантованістю своєї роботи в цілому задоволені 40%, а негативну оцінку дали 31%. Саме нестабільність на ринку праці, скоріше за все, зумовила досить негативне ставлення громадян України до іноземних робітників. 65% вважають, що, коли робочих місць недостатньо, треба віддавати перевагу громадянам України перед іммігрантами. При цьому 25% наголосили на необхідності обмежити кількість іноземних громадян, що приїжджають працювати в Україну, а 16% – взагалі за заборону іноземцям приїжджати сюди працювати, 39% вважають, що людям з інших країн можна приїжджати лише в тому разі, якщо для них є робота.

Отримані дані підтверджують, що в громадській свідомості доміну-

ють цінності "виживання", визначені матеріальними чинниками, і іноді конфліктують з цінностями демократії та громадянського суспільства. Так, 25% вважають, що безробітні повинні погоджуватися на будь-яку роботу, яку їм пропонують, або позбавлятися допомоги по безробіттю. 10% припускають отримання державної допомоги, на яку вони не мають права, 12% виправдовують несплату податків, якщо є така можливість.

Соціальна активність та "соціальний капітал"

Як уже було зазначено, неформальне спілкування – друзі, знайомі – посідає третє місце у структурі цінностей дорослого населення. Майже 39% зазначили, що це для них є "дуже важливим". 42% проводять час з друзями кожного тижня, ще 27% – один-два рази на місяць. Для громадян України важливість спілкування з друзями виявилася більш високою, ніж для населення таких країн, як Латвія, Литва, Білорусь, Польща, Естонія, Румунія, Чехія. Разом з тим, для громадян Швеції, Ірландії, Великобританії, Німеччини, Нідерландів друзі є більш важливою життєвою цінністю, ніж для мешканців України.

За результатами дослідження 1999 р., близько 50% опитаних (серед молоді – 40%) є членами якої-небудь громадської організації, а 16% (18% – серед молоді) зазначили, що працюють в одній з них без оплати, на волонтерських засадах. Причому серед цих організацій не лише профспілки, партії, жіночі та молодіжні, релігійні або церковні організації, а й служби соціальної допомоги, спортивні та дозвіллеві, такі, що займаються проблемами здоров'я, ведуть роботу за місцем проживання, екологічні, творчі, допомоги нужденним тощо. Майже 6% не менше одного разу на тиждень проводять час у клубі, громадській організації, стільки ж – один-два рази на місяць.

Досить цікавим є аналіз "реальної" активності, а не декларованої участі. 21% опитаних були членами профспілки, але лише 4% вели якусь діяльність у зв'язку із своїм членством. Трохи більше 4% зазначили себе як членів релігійної або церковної організації і кожний другий працює в них на волонтерських засадах. 2,3% належать до політичних партій та 1,3% реально ведуть роботу в них. У молодіжних організаціях – 1,3% та 0,9%, відповідно. В жіночих організаціях – 0,8% та 0,3%, відповідно. Тобто, можна зробити висновок, що рівень участі населення у громадському житті залишається досить низьким. Порівняння громадської активності населення України з громадянами інших країн, дозволяє зробити висновок, що ситуація в нашій країні досить наближена до ситуації в інших новостворених державах – Росії, Білорусі, Латвії, Литві, Естонії. Можливо, на це впливає досвід минулих радянських часів, коли більшість населення у будь-якому віці – від школярів до пенсіонерів – вважалася членами різноманітних організацій, членство в яких нерідко зводилося лише до сплати членських внесків, а іноді було й примусовим. Порівняння результатів 1996 та 1999 років свідчить, що рівень участі у діяльності різних громадських організацій на рівні "пасивного" членства знижується, тоді як кількість "активістів" залишається на тому ж рівні, а в окремих випадках навіть зростає.

Останнім часом відбувається гостра дискусія стосовно наявності та розвитку громадянського суспільства в Україні. Певними ознаками формування громадянського суспільства, хоча цей процес відбувається нерівномірно в різних сферах життєдіяльності, можна вважати розвиток недержавного сектора, багатопартійність, розвиток громадських організацій різного спрямування, поширення волонтерського руху, плю-

ралізм соціальних проектів і програм, особливо на місцевому рівні, посилення толерантності громадської думки щодо окремих груп населення. Разом з тим, загальний рівень "нетолерантності" українського суспільства щодо наркоманів, алкоголіків, сексуальних меншин, хворих на СНІД, осіб, що належать до певних національних меншин, не може не привертати увагу.

У нашому суспільстві зростає, хоча й дуже повільно, рівень недовіри до співгромадян, що також впливає й на формування соціальних зв'язків. 70% вважають, що "потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми", і лише 26% – що "більшості людей можна довіряти" (у 1996 році – 64% та 29% відповідно). Позитивною тенденцією є зменшення частки тих, хто не пишається громадянством України, особливо серед молоді (див. табл. 5). Якщо у 1996 році 55% молодих людей зазначили, що вони пишуться належністю до громадян України, то у 2002 році цей показник збільшився до 67%. Як це не прикро визнавати, але українці виглядають менш патріотичними у порівнянні з громадянами більшості країн Європи (середній показник – 83% європейців пишуться належністю до громадян своєї країни). Так у Греції 91% відповіли, що вони пишуться громадянством (65% – дуже пишуться та 26% – скоріше, пишуться, ніж ні), в Португалії – 97% (відповідно, 79 та 18%), серед громадян Польщі – 98% (відповідно, 72 та 26%).

Значення релігії

Визначаючи ціннісні пріоритети, 50% українців важливе місце у своєму житті відводять релігії. Вважають себе віруючими 67%, невіруючими – 22%, 11% вагалися з відповіддю. В той же час, сповідують яку-небудь релігію 56%, ні – 43%. Отриманий результат є досить показовим і свідчить, по-перше, про певну невизначеність щодо розуміння релігійності й віри, та, по-друге, – про існування певної "моди на релігійність" в українському суспільстві. Переважну більшість серед тих, хто сповідує релігію, становлять прихильники християнської традиції: православних – 73% (Українська православна церква Київського патріархату – 40%, Українська православна церква Московського патріархату – 30%, Українська автокефальна православна церква – 2,6%); греко-католиків – 13,7%; католиків – 1,6%; протестантів – 4%; прихильниками ісламу, іудаїзму, буддизму задекларували себе менше 1%.

У ставленні до релігії виявляється пошук ціннісно-нормативної системи світосприйняття: 63% вважають, що релігія дає адекватні відповіді на духовні потреби людини, 62% знаходять у ній відповіді щодо проблем моральності та моралі, 47% – відповіді стосовно проблем сімейного життя, кожний другий відповів, що Бог є важливим у їхньому житті, 52% знаходять у релігії душевний спокій і силу.

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання
"Наскільки Ви пишете тим, що Ви громадянин України?", %

	1996 рік		1999 рік		2002 рік	
	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь	Доросле населення	Молодь
Дуже пишуться	23	20	23	18	27	27
Скоріше, пишуться, ніж ні	38	35	35	32	38	40
Скоріше, не пишуться	18	24	25	31	16	15
Зовсім не пишуться	11	11	13	16	12	9
Важко відповісти	10	10	4	3	6	9

Незважаючи на підвищений інтерес до релігії, кількість тих, хто відносить себе до членів релігійних або церковних організацій, зменшилася з 9% у 1996 році до 4,3% у 1999 році, хоча питома вага тих, хто активно працює в цих організаціях, навпаки, дещо зростає. Рівень релігійності в Україні традиційно є більш високим у західних регіонах та сільській місцевості. Це відбивається і на частоті відвідування релігійних служб. Не менше ніж раз на тиждень відвідують служби 9% громадян України (це кожний шостий серед тих, хто сповідує яку-небудь релігію). 8% відвідують релігійні служби раз на місяць, 22% - на релігійні свята, 15% - тільки на Різдво та Пасху, раз на рік - 7%. Майже третина ніколи (не враховуючи вінчання, похорон та хрещення) не буває на церковних службах. Трохи більше чверті відповіли, що вірять у життя після смерті, існування раю, пекла, а кожний п'ятий - у переселення душ. У той же час більше 70% припускають існування надприродних сил, які управляють світом.

Важливо підкреслити, що у свідомості громадян України чітко визначено, що релігія та релігійні лідери не повинні впливати на державну політику (62%), на те, як люди голосують на виборах (74%). Хоча 29% погодилися з твердженням, що "політики, які не вірять у Бога, не повинні бути при владі". Майже половина підтримує точку зору, що для України було б краще, якщо б при владі знаходилося більше істинно віруючих людей. Скоріше за все, це знов таки зумовлено тим, що в умовах формування нової системи цінностей, релігійні норми виступають певним моральним кодексом.

Інтерес до політики

Якщо проаналізувати економічний та політичний розвиток України, то здавалося б, що має відбуватися загострення політичної бороть-

би та політизація масової свідомості громадян. Проте результати соціологічних опитувань свідчать про досить стабільний стан аполітичності серед населення, який дещо змінюється лише під час активних виборчих кампаній, коли спостерігається зростання зацікавленості політичним життям. Тією чи іншою мірою цікавляться політикою близько 40%, а не цікавляться - 60%. В ієрархії цінностей політика посідає одне з останніх місць. Тільки 11% відповіли, що політика є "дуже важливою" для них, ще 26% - "скоріше, важливою", 36% - "скоріше, не важливою" та 23% - "зовсім не важливою". Як бачимо, 37% позитивних відповідей проти 59% - негативних. Низький рівень зацікавленості політикою спостерігається в усіх регіонах України. Ця низька політична орієнтація свідомості є характерним елементом політичної культури нашого суспільства. Можна стверджувати, що на тлі незадоволеності економічною ситуацією, низька політична орієнтація відіграє стабілізуючу (або превентивну) функцію, тому що загальний критичний потенціал не має каналів і механізмів переростання масового невдоволення в політичний протест. Готовність взяти участь у таких політичних діях, як демонстрації, підписання петицій, бойкоту тощо, досить низька. Тільки 19% (у 1996 році - 12%) обговорюють політичні питання часто, 57% - час від часу (1996 рік - 53%), один із чотирьох повідомив, що ніколи не обговорює політику (у 1996 році - кожний третій). Жінки і молоді люди обговорюють політичні питання дещо менше. Разом з тим, пасивне споживання політичної інформації залишається на досить високому рівні: 61% респондентів щодня дивляться телевизор, слухають радіо або читають газети, щоб дізнатися про новини політики, 18% - декілька разів на тиждень, 9% - раз на тиждень, 8% - рідше і лише 4% - ніколи цього не роблять.

Отже, з одного боку громадян України цікавить політичне життя, з іншого – політична активність залишається на низькому рівні. Саме тому, визначаючи ціннісні пріоритети, громадяни віддають перевагу традиційним цінностям – сім'ї, роботі, друзям.

Можливість впливати на своє життя та задоволеність ним

Структура ціннісних орієнтацій особистості, їх узгодженість із системою декларованих цінностей у суспільстві впливає на соціальне самопочуття, рівень задоволеності своїм життям, виступає базою для формування поваги до себе, почуття впевненості. Тому доцільно проаналізувати відповіді респондентів на запитання "Наскільки Ви задоволені своїм життям у цілому?". Виставляючи оцінку за 10-бальною шкалою (до "1" – "повністю не задоволений", а "10" – "повністю задоволений"), лише 32% обрали позитивну відповідь (від "6" до "10"), а 68% – негативну (від "1" до "5"). Трьома роками раніше співвідношення було, відповідно, 21% до 79%. Тобто, незважаючи на всі життєві негаразди, питома вага тих, хто задоволений своїм життям, збіль-

шується. Логічним продовженням аналізу є розгляд відповідей на запитання "У цілому, чи можете Ви сказати, що Ви щасливі?". Ствердно відповіли 46%, заперечили – майже 50% (4% не змогли визначитися). Значна частина тих, хто не задоволений своїм життям, тим не менш почуває себе щасливими.

Кожний другий визнав, що не впливає або не суттєво впливає на свій життєвий шлях, на те, що з ним відбувається. На сильний вплив указали 12%. Цікавим є те, що водночас опитані зазначили досить високий рівень впливу на життєву ситуацію з боку суспільства. Відповідаючи на запитання, чому в нашій країні є нужденні люди, 39% вказали, що це неминучий наслідок розвитку суспільства, 25% – на несправедливість суспільства, 17% – що ці люди ледарі та недостатньо активні, 12% – що їм просто не щастить. Таким чином, переважна більшість (три чверті) відповідей наголошує на впливі зовнішніх обставин, які не залежать від самої людини.

Кожний другий з опитаних (50%) погодився з твердженням, що "майбутнє таке невизначене, що найкра-

Таблиця 6

Порівняльний аналіз середніх значень по 10-бальній шкалі в окремих країнах Європи

Як Ви визначили б Вашу точку зору щодо запропонованих тверджень ?

(На шкалі "1" означає, що Ви повністю згодні з твердженням зліва, "10" – Ви повністю згодні з твердженням справа)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Люди самі повинні нести більше відповідальності за те, щоб себе забезпечити					Держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені				

Країна	Середнє	Країна	Середнє	Країна	Середнє
Франція	4,02	Данія	4,39	Словенія	6,54
Велика Британія	4,43	Швеція	4,24	Угорщина	6,13
Німеччина	4,23	Фінляндія	4,57	Естонія	6,08
Австрія	3,97	Польща	5,75	Латвія	6,68
Італія	5,63	Чехія	4,90	Литва	5,38
Іспанія	5,65	Румунія	4,82	Білорусь	5,64
Португалія	4,84	Болгарія	5,23	Росія	5,70
Греція	5,93	Словаччина	6,37	Україна	6,07

ще – жити сьогоднішнім днем”. Не погодилися – 41%, 9% – не змогли визначитися. Ці дані також підтверджують досить високий рівень соціальної апатії в українському суспільстві.

Більшості громадян притаманні патерналистські орієнтації, які у масовій свідомості тісно переплітаються з розумінням “справедливого” суспільства. Дві третини населення дуже важливим вважають “зменшення різниці у доходах громадян”, 65% на державу покладають відповідальність за забезпеченням всіх громадян житлом, 70% – за пенсійне забезпечення громадян. Більше половини підтримують точку зору, що “держави повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені” (див. також табл. 6).

Висновки

Система цінностей виступає стратегічною детермінантою діяльності індивідів, груп, сімей, суспільства. Цілоком природно, що радикальні зміни потребують певного санкціонування з боку суспільства, тобто ціннісного обґрунтування. В умовах швидких суспільних змін “поновлена” система ціннісних орієнтацій не завжди встигає сформуватися. Фундаментальні цінності, як правило, залишаються без змін, але їхнє значення може зменшуватися під впливом штучного надання вагомості декларованим цінностям-цілям, цінностям-засобам, цінностям сьогодення. Саме ці тимчасові, ситуативні цінності виконують функ-

цію забезпечення сприйняття тих перетворень, до яких прямує суспільство. Інституціональні перетворення стають незворотними лише в тому випадку, коли вони, по-перше, – сприймаються суспільством, по-друге, – коли вони закріплені, підтверджені системою цінностей, на яку орієнтується суспільство, яка панує у громадській свідомості.

Вивчення ціннісних орієнтацій населення наприкінці першого десятиріччя розбудови незалежної України дозволяє стверджувати, що такі вічні цінності, як сім’я, робота, друзі, не втрачають своєї вартості і навіть набувають нового змісту. Сім’я в умовах бурхливих суспільних перетворень виконує функції підтримуючого середовища, захисту. Змінюється значення цінності роботи. З одного боку, зростає цінність наявності робочого місця як такого. З іншого боку, зростають вимоги до рівня оплати праці, можливостей професійної кар’єри, самореалізації. Для частини населення релігія виконує функції заміни ціннісних норм. Зростає інтерес до політичного життя, хоча політична, як і громадська, активність залишаються на досить низькому рівні. Звертає увагу досить високий рівень оптимізму населення, й особливо молодого покоління, посилення толерантності в суспільстві. Загалом, вивчення пануючих пріоритетів та очікувань громадян свідчить про те, що цінності виживання залишаються домінантою в українському суспільстві.

1. Балакірева О.М., Ганюков О. А., Дудар Н.П. Система ціннісних орієнтацій, культурні потреби і духовний світ української молоді//Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України.- К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 53-58.
2. Балакірева О.М. Сім’я в структурі життєвих орієнтацій//Про становище сімей в Україні: Доповідь за підсумками 1999 року. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 27–33.
3. Балакірева О.М. Сучасна громадська думка щодо інституту сім’ї//Там само.– С. 36–39.
4. Башкірова Е.И. Трансформація цінностей російського общества//Полис (Политическое исследование).–2000. – №6. – С. 51-65.
5. Dieter Fuchs and Hans-Dieter Klingemann. Eastward Enlargement of the European Union and the Identity of Europe.-Berlin.-2000, Discussion Paper FS III 00-206.
6. The European Values Study: A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys, 2001, EVS, WORC, Tilburg University.